

Constantin SĂLĂVĂSTRU

Cuvânt prevenitor
CUM TREBUIE SĂ SCRIE FILOSOFI?

I

Interogația din debutul acestei încercări – ce reproduce titlul unei anchete făcute printre personalitățile culturii franceze la jumătatea deceniului al treilea al secolului trecut¹ – nu a fost atât de prezentă – cum poate spiritul critic s-ar fi așteptat – în meditația filosofilor sau a celor care le-au însoțit reflecțiile. Dacă concedem până la urmă că filosofii trebuie să scrie – nu sunt puțini aceia pentru care, chiar în timpurile moderne, modelul socratic reprezintă autentică întruchipare a gândului și destinului filosofiei – atunci fără îndoială că interogația capătă o anumită greutate și reflecțiile în jurul ei pot fi ispititoare.

Există o credință adânc înrădăcinată în conștiința acelora care se ocupă de domeniul pe care-l vizăm – bazată, firește, pe analize pertinente ale avaturilor istorice ale gândirii filosofice – conform căreia discursul filosofic se impune mai mult prin ideea pe care o aduce cu sine și mai puțin prin forma pe care o îmbracă scriitura unei astfel de idei. Acesta este, probabil, motivul pentru care exegezele asupra conținutului gândului filosofic abundă, în timp ce întâmpinările asupra formei discursive a gândului sunt ocazionale și adesea privite cu îngăduință de aceia pentru care tematizarea este totul în filosofie. Discrepanța a fost desigur observată și subliniată, dar dincolo de câteva regrete de complezență – expresie a îngăduinței, toleranței și bunăvoinței de care spiritele mari dau dovadă câteodată! – nimic nu s-a întâmplat fiindcă, nu-i așa, toți cei atinși de aripa filosofiei merg acolo unde se iluzionează că ar putea fi remarcați mai ușor!²

¹ Constant Bouquain, *Comment doivent écrire les philosophes?*, Éditions du Monde Nouveau, Paris, 1923.

² La noi, Gabriel Liiceanu a atras atenția asupra acestei situații: “Istoria filozofiei este îndeobște privită ca o succesiune a unor conținuturi de gândire și prea puțin ca una a *tipurilor de configurație* ale acestora. Marile «figuri ale gândirii» cărora le corespund, până la urmă, tot atâtea chipuri ale filosofiei, au fost considerate ca secundare în raport cu *ceea ce exprimau* ele la nivelul orientării fundamentale a gândului. *Expresia* pe care o îmbracă o idee, *stilul* gândirii par să reprezinte un element exterior și accidental, o opțiune arbitrară legată de temperamentul gânditorilor sau de predominanța unei mode filosofice anumite. O istorie a ordinii exterioare în care este proiectată ordinea interioară a gândirii a fost, în fapt, neglijată. Istoricii filozofiei nu au acordat o semnificație aparte faptului că gândirea lui Parmenide este poetică, că cea a lui Platon se exprimă în dialoguri iar cea a lui Kant sau Hegel, în tratate sau prelegeri. În orice istorie a filozofiei aceste diferențe dispar, de vreme ce singurul lucru important este refacerea unui traseu *uniform* al gândirii” (Gabriel Liiceanu, *Genurile filozofiei*, în: Gabriel Liiceanu, *Cearta cu filozofia*, Editura Humanitas, București, 1992, p. 47).

II

Totuși, unele schimbări – de paradigmă interpretativă cel puțin – par să vină de peste ocean. Studiul lui Richard Rorty, intitulat *Filosofia ca știință, ca metaforă și ca politică* – prezentat, simptomatic, la un simpozion la Viena, locul de naștere al pozitivismului contemporan³ – se deschide cu o secvență pilduitoare pentru ceea ce vrem să atacăm aici:

“În secolul nostru s-au dat trei răspunsuri la întrebarea cum ar trebui să concepem relația noastră cu tradiția filosofică occidentală, răspunsuri identice cu trei concepții despre scopul filosofării. Ele sunt – răspunsul husserlian (sau cel «scientific»), răspunsul heideggerian (sau «poetic») și răspunsul pragmatist (sau «politic»). Primul este cel mai cunoscut și este comun lui Husserl și adversarilor săi pozitiviști. Potrivit acestei concepții filosofia este modelată după știință și e relativ străină atât de artă, cât și de politică. Răspunsul heideggerian și cel pragmatist sunt reacții la acest cunoscut răspuns «scientific». Heidegger își îndreaptă atenția de la omul de știință spre poet. Gânditorul filosofic este singura personalitate care se află la același nivel cu poetul. Realizările marilor gânditori, precum și cele ale marilor poeți, nu prea au tangență cu fizica sau cu arta guvernării. Din contra, pragmatistii ca Dewey își îndreaptă atenția de la oamenii de știință teoreticieni spre ingineri și asistenți sociali – oameni care încearcă să-i facă pe ceilalți să se simtă mai confortabil și în siguranță folosind știința și filosofia ca unelte în vederea realizării unui scop” [3:21]

Care este criteriul după care ar putea fi diferențiate cele trei modalități de a ne raporta la tradiția filosofică? Conținutul de gând în nici un caz, fiindcă același conținut de gând poate funcționa – și funcționează fără îndoială – și în domeniul filosofiei științiste, și în domeniul filosofiei poetice, și în domeniul filosofiei pragmatice. Răspunsul nu poate fi, în opinia noastră fundată pe textul lui Rorty, decât unul singur: *modul de construcție a discursului filosofic* asigură caracteristicile și identitatea fiecărei tendințe în parte, mod de construcție care ține de *forma gândului filosofic* și nu de conținutul lui.

III

Husserl a văzut devenirea filosofiei doar ca “știință riguroasă”. Pentru el, construcția filosofiei trebuie să fie aidoma construcției științei – a științelor exacte cu deosebire – iar discursul filosofic trebuie să reflecte acest mod de construcție, adică să se caracterizeze prin rigoare, exactitate și întemeiere. El e locul în care

³ Richard Rorty, *Pragmatism și filosofie post-nietzscheană*, Editura Univers, București, 2000, pp. 21-48.

ambiguitățile și aproximările trebuie să reprezinte excepția și nu regula filosofiei⁴, ideal anticipat încă de Kant⁵ și dus parcă până în ultimele lui consecințe – generatoare ale unui dogmatism, firește – de către spiritul pozitivist al Cercului de la Viena și critica sa neiertătoare asupra metafizicii de esență tradiționalistă⁶.

Heidegger, din contra, a considerat că gândul filosofic poate sălășlui doar într-o construcție poetică, poetul fiind acela care, prin scriitura sa, poate aduce la lumină esența Ființei. Reprimată printr-o autocenzură în legătură cu sine, expresivitatea poetică este analizată de Heidegger în legătură cu alteritatea: fie printr-o grijă pentru scriitura sa filosofică, fie prin teoretizări dintre cele mai interesante și profunde asupra unor pasaje din poeți importanți precum Hölderlin, Rilke sau Trakl.

Cu totul specială este poziția pragmatistă în privința construcției discursului filosofic și aici întrezărim o posibilă obiecție la adresa acurateței logice a tripartiției lui Rorty⁷. Interesul (criteriul) nu mai ține aici de construcție, ci de *scopul pe care-l poate facilita o astfel de construcție*. Prin urmare, accentul cade

⁴ “Încă de la primele sale începuturi, filosofia a ridicat pretenția de a fi o știință riguroasă, ba chiar știința care ar satisface pe deplin nevoile teoretice cele mai înalte, făcând astfel posibilă, din punct de vedere etico-religios, o viață reglementată de normele pure ale rațiunii. Cu mai multă sau mai puțină energie, această pretenție a fost susținută în diverse epoci ale istoriei, nefiind niciodată total abandonată, nici chiar atunci când interesele și disponibilitățile pentru teonia pură erau amenințate să se stingă sau când autoritatea religioasă stăvilea libertatea cercetării teoretice. (...) Etosul dominant al filosofiei moderne constă în faptul că, în loc să se abandoneze în mod naiv unei înclinații filosofice, ea vrea să se constituie ca o știință riguroasă printr-o cercetare din ce în ce mai profundă, mai pătunzătoare, aplecată asupra metodei, utilizând tot mai mult calea reflecției critice” (Edmund Husserl, *Filosofia ca știință riguroasă*, Editura Paideia, București, 1994, p. 5).

⁵ “Ar trebui să cred că exemplele matematicii și fizicii, care printr-o revoluție subită au devenit ceea ce sunt acum, ar fi destul de remarcabile pentru a reflecta asupra caracterului esențial al schimbării modului de gândire care le-a fost atât de avantajos și de a le imita, cel puțin ca încercare, în măsura pe care o permite analogia lor, ca cunoașterea rațională, cu metafizica. (...) În această încercare de a schimba metoda de până acum a metafizicii și de a efectua astfel cu ea, după exemplul geometrilor și al fizicienilor, o revoluție totală constă sarcina acestei Critici a rațiunii pure speculative” (Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, Editura Iri, București, 1994, pp. 33; 36).

⁶ “Din teza caracterului tautologic al logicii reiese și faptul că orice raționament este tautologic: propoziția concluzie afirmă totdeauna (sau cel puțin) ceea ce afirmă premisele, numai că într-o altă formă lingvistică. Dintr-un conținut de fapt nu se poate deduce niciodată altceva. (...) De aici decurge imposibilitatea oricărei metafizici, care din experiență vrea să conchidă asupra transcendentului, asupra a ceea ce se află dincolo de experiență, necognoscibilului însuși” (Rudolf Carnap, *Vechea și noua logică*, Editura Paideia, București, 2001, pp.33-34). În baza “patului procustian” al *metodei analizei logice a limbajului* (indicii experimentale, posibilități deductive, condiții de adevăr, proceduri de verificabilitate pentru determinarea unui enunț cu sens) se dovedește că propozițiile metafizice nu satisfac astfel de condiții și, prin urmare, ele sunt “non-sensuri” (Rudolf Carnap, *loc. cit.*, pp. 41-79).

⁷ În mod strictamente logic, tripartiția propusă de Rorty nu se fundează pe un criteriu unitar: distincția între filosofia științistă și filosofia poetică are la bază drept criteriu “punerea în formă” a construcției discursului filosofic; acest criteriu nu mai funcționează însă în cazul filosofiei pragmatiste, care este una a “lucului bine făcut” și a acțiunii eficiente; dar cine mai ia în seamă astăzi acuratețea logică a discursului filosofic?

tot pe modalitatea de înfățișare a gândului filosofic, dar din perspectiva scopului îndeplinit. Este interesant, poate, să aducem în atenție maxima pragmatică a lui Peirce:

“Ideea pe care o avem despre ceva *este* ideea pe care o avem despre efectele sale sensibile. (...). Determinați ce efecte care ar putea avea o relevanță practică rațional imaginabilă socotiți că are obiectul conceptului vostru. Atunci conceptul pe care-l aveți despre aceste efecte este ÎNTREGUL concept pe care-l aveți despre obiect”⁸

IV

Fiecare dintre aceste tendințe s-a împlinit cumva în construcții monumentale de care istoria filosofiei a fost chemată să dea seama. Modelul scientist de concepere a discursului filosofic este prezent în *Etica* lui Spinoza, în *Critica rațiunii pure* a lui Kant, în *Știința logicii* sau *Fenomenologia spiritului* ale lui Hegel, în *Tractatus logico-philosophicus* al lui Wittgenstein, iar sectorial în *Filosofia artei* a lui Schelling sau în *Principia Ethica* a lui Moore.

Modelul poetic e poate mai amplu reprezentat, fie și numai pentru faptul că *ambiția literarității* i-a prins pe mulți dintre reprezentanții de seamă ai gândului filosofic. *Dialogurile* lui Platon sunt scrise în prea-plinul expresivității, *Eseurile* lui Pascal nune pot lăsa indiferenți în privința aceleiași beatitudini, în timp ce întreaga operă a lui Kierkegaard este expresia parcă prea fidelă a unei “plăceri a scrisului”, pusă în evidență și prin majoritatea titlurilor lucrărilor. La noi, Blaga și Noica par să fie exemplele cele mai la îndemână pentru modul acesta de a face filosofie, în care frazele aforistice, expresiile de-a dreptul căutate sunt la mai mare preț decât argumentările strânse sau construcțiile raționalizante. S-a vorbit chiar despre o “paradigmă feminină a auditoriului”, urmare firească a acestei “literaturizări a filosofiei”, cu intenția vădită de a accede la cât mai mulți.

Modelul pragmatist ne duce cu gândul, evident, la filosofia americană cu același nume care, la sfârșitul secolului XIX și primele decenii ale secolului XX, era în mare vogă. Spre o asemenea direcție ne orientează și textul lui Rorty, care face din Dewey exemplul edificator. Totuși, n-ar trebui să ne lăsăm înșelați. Sunt și alte nume care pot fi invocate și care, sub masca unor haine de împrumut, sunt și rămân construcții teoretice care vor “să facă” ceva în realul care ne înconjoară. Ne vine în minte întreaga filosofie a lui Nietzsche care, deși pare poetică la suprafață, e, credem, una dintre cele mai pragmatice din câte s-au întâlnit vreodată.

⁸ Charles S. Peirce, *Semnificație și acțiune*, (antologie), Editura Humanitas, București, 1990, pp. 143; 189.

V

Dacă înțelesul antic al termenului de *filosofie* trimeea la “iubirea de înțelepciune” – pe drept cuvânt atât de scandalizantă astăzi când înțelepciunea nu mai pare a servi la nimic și când valorile pe care ea le servea nu mai valorează prea mult! – atunci nu avem nici o rețineră în a afirma că fiecare dintre aceste trei moduri de a ne raporta la tradiția filosofică exprimă o iubire pătimașă, dar al cărei obiect este diferit: filosofia științistă are ca obiect al iubirii *adevărul ideii*, filosofia poetică are ca obiect al iubirii *frumusețea ideii* în timp ce filosofia pragmatistă are o atracție irezistibilă pentru *rezultatul ideii*.

Unde s-ar putea manifesta cel mai bine aceste tipuri de iubiri pentru a da viață, în mod practic, unor tradiții care să le reprezinte cel mai bine? Filosofia științistă este una *de laborator*, este o filosofie livrescă care nu coboară la nivelul mulțimii ca nu cumva să fie contaminată de locurile comune ale cogitațiunii. Filosofia poetică este una *de salon*, este una adorată de damele care vor să pară ceea ce nu pot fi în compania filosofiei științiste; banalități dacă spune dar să fie spuse frumos!⁹ Filosofia pragmatică este una *de stradă*, este una pentru care nici ideile bine întemeiate și nici cele frumos scrise nu au prea mare importanță dacă nu mișcă individul sau mulțimea. Pentru adepții scientismului filosofic, filosofia trebuie să “se facă” la fel ca știința, pentru adepții literarității în filosofie, aceasta trebuie să se facă la fel ca poezia, în timp ce, pentru reprezentanții pragmatismului, nu are importanță cum se face dacă reușește!

Să nu ne iluzionăm că distincțiile acestea vor avea reprezentanți care să le susțină în totalitate sau că vom găsi aiurea în istoria filosofiei filosofia științistă, filosofia poetică sau filosofia pragmatistă în stare pură. Nici chiar că indivizii se vor declara de acord cu posibila lor încadrare în una sau alta dintre orientări sau că nu vor exista tendințe de a încerca “evadări” care spun ceva despre atracția aceasta

⁹ Referindu-se la introducerea femeii în dezbateră filosofică (la Descartes, la Fontenelle, la Schlegel la Schelling), Gabriel Liiceanu ne oferă următorul pasaj: “Începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea cunoaște dezlănțuirea unei extraordinare pasiuni pentru științe în rândul doamnelor de curte. Apare o modă a cartezianismului la femei și istoriile filosofiei carteziene vor înregistra numele unor femei discipole ale lui Descartes. Pe acest fundal scrie Molière, în 1672, *Les femmes savantes*” [2:23-24]. Iar în dialogul lui Schelling *Clara sau despre legătura naturii cu lumea spiritelor*, regăsim această secvență pusă de Schelling în gura Clarei: “Orice s-ar spune în această privință, reluă ea, simt din plin întreaga binefacere pe care prezentarea sub această formă a punctelor de vedere filosofice ar putea-o aduce epocii noastre, care, în întregul ei, aspiră atât de mult la știință. Poți auzi atâția oameni care se plâng de prostiile comise de către cei care construiesc sisteme și teorii filosofice; oare motivul nu rezidă în principal în folosirea limbajului tehnic?” [2:33]. Iar Petre Botezatu, nota în legătură cu același subiect: “La origine, închinarea era o jertfă. Poezia a fost sacrificată pe altarul sufletului feminin. De fapt, romanul reprezintă universul feminității. (...). Invazia «etemului feminin» a supus genul acesta unor distorsiuni de anvergură. Poezia, nuvela și alte genuri s-au putut dezvolta ceva mai liber. Marii romancieri, alături de cei mici, un Balzac și un Tolstoi, un Dickens și un Somerset Maugham s-au simțit dator să se incline în fața gustului feminin. Altfel n-ar fi putut cucui aplauze” (Petre Botezatu, *Note de trecător*, Editura Junimea, Iași, 1979, p. 87).

ancestrală a omului de a se încăpățâna să arate celorlalți ceea ce nu este. Exemplele sunt edificatoare și, nu o dată, gesturile par greu de suportat. Sartre, pe care toată lumea-l recunoaște ca un expresionist în discursul filosofic, s-a simțit dator să coboare în stradă în timpul mișcărilor studentești din 1968, gest pe care, firește, nu la putut stăpâni până la capăt fie și numai pentru faptul că mentalul său reflexiv nu e unul de domeniul acționalului! La noi, Constantin Noica, după ce a dat, pe calea reflexivității pure asupra limbajului, destule lucrări care-l fixează la nivelul unei filosofii poetice, a încercat și o “logică a lui Hermes”, în care paralelismele sunt și rămân – nu o dată – în cel mai fericit caz forțate. Se vede cu ușurință că scientismul nu-i este la îndemână!

VI

Ispita încercării asupra modalităților diferite de construcție a discursului filosofic¹⁰ a constituit punctul de plecare al unei chestionări care s-a dovedit ulterior utilă și provocatoare: Nu am putea „descoperi” ipostaze ilustrative ale anumitor tipuri de discurs filosofic, diferențiate după forma construcției în care se topește întreaga problematică? Interogația trimite, de fapt, la presupuziția metodologică conform căreia anumiți gânditori care au contat sau contează în istoria gândirii filosofice se disting între ei nu numai prin soluțiile pe care le-au avansat, prin interpretările pe care le-au propus, prin relaționările pe care le-au intuit în legătură cu marile probleme ale filosofiei, ci și prin *punerea în formă* a discursului filosofic.

Întrebarea de mai sus a fost pusă unor mai tineri colegi, preocupați îndeaproape de anumite nume semnificative ale discursului filosofic contemporan: Popper, Quine, Foucault, Baudrillard. Reacția inițială a fost, mai degrabă, una de reținere: fiecare căuta cu precădere la autorii invocați *problema filosofică* și mai puțin forma pe care ea o îmbracă atunci când problemele sunt teoretizate și când se încheagă discursul filosofic propriu zis. Totuși, meditănd și discutând adesea în contradictoriu, fiecare a fost într-un fel obligat la o concesie metodologică: într-adevăr, este posibil ca gânditorii să fie diferiți și prin forma discursului filosofic, fiindcă fiecare problematică își are forma ei proprie care o exprimă în chipul cel mai fericit. Sensul termenului *formă* are aici un înțeles de maximă amplitudine: forma înseamnă tehnica utilizată, formă înseamnă scopurile vizate, formă înseamnă arhitectura și ierarhizarea problematicii...

Această bătălie câștigată, următorul pas era ca fiecare dintre „combatanți” să „caute” *forma construcției discursive* la autorul pe care îl avea în stăpânire ca „studiu de caz”: Popper, Quine, Foucault, Baudrillard. Un risc intervenea în acest punct, cu atât mai mult cu cât efectele lui nu puteau fi detectate decât după ce

¹⁰ Constantin Sălăvăștu, *Critica raționalității discursive: o interpretare problematologică a discursului filosofic*, Editura Polirom, Iași, 2001.

lucrul era deja terminat: dacă interlocutorii n-au înțeles cu exactitate ce ar trebui să caute la gânditorul pe care îl aveau în vedere? Teama aceasta a stăruit mereu în conștiința aceluia care a inițiat investigația, dar, din fericire, ea s-a dovedit a fi, până la urmă, fără temeii.

Mai e ceva care, poate, ar trebui adăugat la acest excurs în „fenomenologia” acestui număr al revistei *Argumentum*. Fiecare dintre cei angajați la proiect a fost stăpânit, cel puțin în faza inițială, de entuziasmul generat de încrederea în facilitatea desfășurării unui asemenea subiect: preocupați ani de zile de un anumit autor, de dezvăluirea tematizărilor sale, analiza formei sub care se desfășoară aceste încercări ar fi trebuit să vină de la sine. Numai că, de multe ori, rezultatul mulțumitor se încâpățânează să se arate. Destul de greu de admis în mod direct, dar ușor de sesizat de către observatorul...discret din afară!

VII

Rezultatele acestor meditații sunt aduse acum în fața spiritului critic al cititorului interesat de meditația filosofică. Studiul *Discursul filosofic ca modalitate de validare a unei „logici”*: cazul Popper, elaborat de Gerard Stan, încearcă să acrediteze ideea că, cel puțin în investigațiile popperiene cu privire la istoria filosofiei sau a științei, la problemele cunoașterii, la unele probleme ale societății, discursul filosofic popperian este o modalitate de validare a unei „logici metodologice”. El se construiește doar ca modalitate de a arăta, de a ilustra că o metodologie de cercetare (o „logică a cercetării”) este validată în câmpuri diferite ale cunoașterii. Două ilustrări, din mai multe regăsite în investigațiile autorului studiului, sunt pilduitoare: paradigma evoluționistă utilizată pentru analiza creșterii cunoașterii sau metoda hermeneuticii proiective validată prin analiza unor texte ale filosofiei clasice. Mai mult, autorul propune două tehnici care ar constitui „logica” discursului filosofic popperian: strategia falsificaționistă bazată pe schema generală a modului inferențial *tollendo-tollens* și schema tetrică a creșterii cunoașterii.

În studiul *Discursul filosofic ca reconstrucție logico-lingvistică a ceea ce este*: cazul Quine, Ioan Alexandru Grădinaru atrage atenția că sistemul filosofic al unuia dintre numele cele mai mari ale filosofiei analitice contemporane – Quine – este o încercare insolită de a reconstrui explicativ lumea („ceea ce este”) prin intermediul instrumentului logic și prin analiza limbajului. Acea formulare, care circulă astăzi ca un loc comun în investigațiile asupra lui Quine – „a fi înseamnă a fi valoare a unei variabile legate” – constituie punctul de plecare pentru a arăta că, la Quine, „ceea ce este”, adică lumea, se reconstruiește cu ajutorul logicii cuantificaționale. Imposibilitatea unei traduceri radicale a „lucrului” prin „cuvânt” e semnul că această reconstrucție este, cum subliniază autorul, un *univers transcendent* care e „replica științifică a unei imagini închise, coerente și întemeiate despre lume”.

Fără îndoială, filosoful francez Michel Foucault constituie un nume semnificativ în dezbaterile critice contemporane. În investigația *Discursul filosofic ca tehnică de redescoperire a evenimentului: cazul Foucault*, Corneliu Bâlbă are în intenție să pună în evidență tehnica scriiturii foucaultiene. Încercarea de a înstăpâni – prin scrisul propriu – o „istorie neconvențională a culturii” pleacă de la presupuziția că menirea celui care ar putea fi numit „filosof” – dar nu în sensul clasic al termenului – este aceea de a contura „o nouă epistemă în care funcția filosofiei ar fi de a redescoperi evenimentul”. Istoria nebuniei sau a sexualității, arheologia „savoir”-ului, delimitarea și analiza epistemelor culturale constituie tot atâtea popasuri în scrisul lui Foucault prin care se urmărește o redescoperire a evenimentului esențial al culturii umanității.

O prezentare specială este asociată încercării cu titlul *Discursul filosofic ca strategie de seducție: cazul Baudrillard*, elaborată de Camelia Grădinaru. Ideea fundamentală a încercării este aceea că discursul filosofic baudrillardian se supune, ca întreg, exigențelor pe care autorul însuși le-a evidențiat în *De la séduction*. De altfel, „cazul” Baudrillard este circumscris spiritului mai larg al postmodernismului francez, în care literaritatea, teatralitatea și spectacolul sunt forme simptomatice ale seducției celuiilalt. Indiferent că vorbește despre problema simulacrului, rolul media în societatea contemporană, problema deconstrucției sau tema hiperrealității, textul baudrillardian rămâne supradimensionat de ceea ce s-a invocat a fi *scriitura frenetică* (David Harvey) și *stilul apocaliptic* (Linda Hutcheon).